

חזה לצרוס-יפה

עולמות שזורים

ביקורת המקרא המוסלמית
בימי הביניים

תרגום מאנגלית

אביגדור שנאן

מוסד ביאליק • ירושלים

Hava Lazarus-Yafeh

**Intertwined Worlds
Medieval Islam and Bible Criticism**

First published in English by
Princeton University Press, 1992

מסת"ב — 965-342-715-6 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשנ"ט
סדר ועימוד: שולמית ירושלמי
הרפסה: דפוס דף-נוי בע"מ, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 1998

Printed in Israel

תוכן העניינים

8	רשימת הקיצורים לכתבי־העת
9	הקדמה
13	פרק ראשון: מבוא
30	פרק שני: הטענות המוסלמיות נגד המקרא
61	פרק שלישי: עזרא — עֶזֶר, גלגולו של מוטיב פולמוסי
	פרק רביעי: פרשנות המקרא המוסלמית —
85	הנבואות על הודעת מוחמד והאסלאם
	פרק חמישי: הסופרים המוסלמים ובעיית התרגומים
123	הערביים של המקרא
	פרק שישי: סיכום — משלהי ימי הביניים
143	לראשית ביקורת המקרא החדשה
	נספח: על ידיעת הקוראן בקרב היהודים
156	ועל יחסם אליו
173	קיצורים ביבליוגרפיים
	מפתחות
220	מפתח שמות ומונחים
248	מפתח פסוקי המקרא
251	מפתח ספרות חז"ל
252	מפתח פסוקים מהברית החדשה
253	מפתח הפרקים ופסוקי הקוראן

הקדמה

בספר זה מבקשת אני לעסוק ביחסם של המוסלמים בימי הביניים אל המקרא ובמידת הכרתם אותו. יש הברל בין יחסם של הנוצרים אל "הברית הישנה", המבשרת לפי הבנתם את בואו של ישו, לבין יחסם של המוסלמים אל המקרא. הנוצרים מקדשים את הטכסט המקראי, אך מפרשים אותו בצורה טיפולוגית-פריפיגורטיבית, המרמזת על תולדותיו של ישו ועל תורתו, ודוחים את הפרשנות היהודית המבוססת על פשט הכתובים. המוסלמים אמנם מקבלים את התורה כהתגלות של אמת אלוהית, אך אין הם מקדשים את הטכסט, כפי שהוא מצוי בידינו, אלא טוענים שחלו בו במרוצת הדורות שינויים חיופים. לפיכך מתקיפים הסופרים המוסלמים במישרין את הטכסט המקראי (ולא רק את דרכי הפרשנות היהודית, כפי שעושים הנוצרים) במטרה להוכיח שנשמטו ממנו פסוקים או שנוספו לו תוספות רבות מעשה ידי אדם. כמו כן הם טוענים שאין למקרא שרשרת של מסירה מהימנה, כפי שיש לקוראן, ובאופן כללי יותר הם קובעים כי עבר זמנו ופקעה תקפותו. בנושאים אלה עוסקים שלושת הפרקים הראשונים של ספר זה.

תוך כדי עיון בטענות אלה ובאחרות נוצרה מעין ביקורת מקרא מוסלמית ימי ביניימית (זו עסקה גם בברית החדשה, אך לא נעסוק בכך כאן). ביקורת שעסקה בעיון מעמיק ומדוקדק בסיפורי המקרא ובפסוקים מיוחדים בו, אם כי ללא ידיעת השפה העברית וללא הכרת הקנון בן כ"ד ספרים. ביקורת מקרא מוסלמית זו שאבה רבות ממקורות קדם-אסלאמיים, פגאניים, נוצריים, גנוסטיים ואחרים ופיתחה אותם בצורה מעניינת ביותר. בפרק השישי אנסה להראות שלאחר מאות שנים הועברו מוטיבים רבים מספרות ערבית מוסלמית זו — באמצעות מתווכים יהודים ונוצרים, בעברית ובלטינית — אל אירופה ואל ראשית ביקורת המקרא המודרנית. הדברים עדיין צריכים עיון ומחקר רב, אך אין ספק שאפשר כבר עתה להצביע על הקשר המיוחד בעניין זה שבין שלוש תרבויות השונות זו מזו — העולם

הקלאסי, העולם המוסלמי והעולם המערבי המודרני — ולטעון שגם בתחום ביקורת המקרא, כבתחומים רבים אחרים, שימשה הספרות הערבית של ימי הביניים מאגר משמר של הידע הקלאסי וחוליית קישור בין העולם העתיק לחדש.

בהשפעת סופרים נוצרים שהמירו את דתם לאסלאם חיפשו גם הסופרים המוסלמים במקרא נבואות על הופעתו של מוחמד ועל ראשית האסלאם. סופרים יהודים בימי הביניים הגיבו על כך בכתביהם במפורש ובמרומוז, ויש כנראה גם מקרים שבהם שמרו לנו המחברים המוסלמים דברי פרשנות ופולמוס יהודיים, שאינם בנמצא בספרותנו. בכך עוסק הפרק הרביעי של ספר זה, בעוד הפרק החמישי עוסק בשאלה הקשה אילו תרגומים לערבית של המקרא היו מוכרים לסופרים המוסלמים. בניגוד לחוקרים רבים נדמה לי שאפשר להראות שהמחברים המוסלמים, עד המאה החמש־עשרה, סמכו בעיקר על תרגומים חלקיים בעל־פה ששמעו מפי שכניהם היהודים והנוצרים. ספרי נוגע בנושאים אלה וברבים אחרים, אך יותר משהוא משיב תשובות הוא מעורר שאלות. כוונתו העיקרית להסב את תשומת לבם של החוקרים אל הבעיות ולהצביע על העובדה שעולמות רבים ושונים שזורים אלו באלו בתחום מרתק זה.

מספר האנשים שעזרו לי בכתיבת ספר קטן זה הוא גדול עד מאוד ולא אוכל להזכיר את שם כולם, כאן או בהערות השוליים, אך ברכתי ותודתי שלוחה לכולם. תודה מיוחדת יאה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים, המשרת אותי בנאמנות וביעילות זה עשרות בשנים, וכן למכון אננברג למחקר בפילדלפיה ולמכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים, אשר אפשרו לי להקדיש את שנת תשמ"ט כולה לכתיבת המקור האנגלי של ספר זה. תודה גם לצוות העובדים שבשני המכוונים הנזכרים ולחברי בשתי קבוצות המחקר, אשר האירו את עיני בנושאים רבים, וכן לעמיתים, לחברים ולתלמידים, שקראו פרקים שונים והעירו הערות חשובות ומועילות, ובמיוחד לידידי משה גרינברג, ברנרד לואיס, ששון סומך ובנימין־זאב קדר. מובן מאליו שרק אני לכדי אחראית לכל הטעויות והפגמים שנותרו בספר זה, לאחר כל העצות הטובות שהושפעו עלי.

במהדורה העברית הוכנסו תוספות ותיקונים מעטים ונוספו כמה עדכונים ביבליוגרפיים. חובה נעימה היא להודות לעמיתי וידידי אביגדור שנאן אשר תרגם את הספר מאנגלית וערך אותו בכישרון רב ובסבלנות אין קץ. תודה מיוחדת לתלמידי אליהו שטרן שהתקין את המפתחות ודאג במסירות לבדיקה ולניקוד של המוכאות ומראי המקום בערבית. ויעמדו על הברכה גם כל מי שעסקו במלאכת הבאת הספר לדפוס במוסד ביאליק שבירושלים ובמיוחד לשולמית אייזנשטדט ולשולמית ירושלמי.

ולכמה עניינים טכניים: תעתיק השמות והמונחים הערביים לעברית הוא מדויק ככל האפשר בהתאם לכתוב הערבי (על כן צ' הבאה במקום האות ח' בערבית יש לבטא כמעין ד', ר־ט' הבאה במקום ט' יש לבטא כמעין ד'. ו' יש לבטא כמעין w). כדי להקל ניקדנו את השמות והמונחים, לפחות בניקוד חלקי. תרגום פסוקי הקוראן מערבית לעברית נעשה על ידי הפרק השלישי הופיע לראשונה – בצורה שונה מעט – בכתב העת תרביץ (נה, תשנ"ו, עמ' 359-379: "עזרא-עזיר, גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא") והנספח ראה אור תחילה – בשינויים קלים – בתוך: ספונות (ה[כ]), תשנ"א, עמ' 37-47: "על יחס היהודים לקוראן". תודתי למערכות שני כתבי העת על שהתירו לי לחזור ולהדפיס מאמרים אלה בספר זה.

חווה לצרוס־יפה

ירושלים, ערב ראש השנה תשנ"ח

פרק ראשון

מבוא

המאות הראשונות לספירה במזרח הקרוב הצטיינו ביצירתיות דתית מיוחדת במינה ואינטנסיבית ביותר, שקשה למצוא דוגמתה בהיסטוריה האנושית. הנצרות, ששורשיה בחוגים יהודים-נוצרים, הפכה למערכת דתית העומדת בפני עצמה ומתחלקת לכתות שונות שהביאה לפריחה של פעילות תיאולוגית שלא היתה כמוה באזור. פרותיה של פעילות זו נשתמרו, למשל, בספרותם הענפה של אבות הכנסייה. באותה עת מטפחת גם היהדות—דת ותיקה ומבוססת היטב—את מסורותיה ומתחילה באיסוף, ולו חלקי, של התורה שבעל פה, לאחר שכבר הסתיים מאות שנים קודם לכן תהליך חיתומם של כ"ד כתבי הקודש, המקרא. זה הוא שלב עריכתן הסופית של המשנה (סביב שנת 200 לספירה) ושל התוספתא (שנת 400 לערך), כשבעקבותיהן מגיעים לגיבוש התלמודים—הירושלמי (סביב שנת 400) והבבלי (שנת 500 לערך)—המכילים את דיוניהם של האמוראים על המשנה וענייניה. באותם ימים נאספים והולכים גם אחדים מקבצי המדרשים, כשהספרות הפרשנית לסוגיה מגיעה כמדומה אל שיאה. בצד כל זה מתסיסה את האזור ואת מסורותיו הדתיות פעילות כיתתית עשירה ומגוונת. אמנם הפעילות הספרותית האפוקריפית והפסוידו-אפיגרפית לא נמשכה בעיקרה אל תוך התקופה הנוצרית, אך מסורותיה הוסיפו להתקיים משך דורות רבים בספרויות היהודית והנוצרית המאוחרות יותר. על כל זה יש להוסיף את התנועות ואת הרעיונות הגנוסטיים, וכן מאוחר יותר את הפילוסופיה הניאופלטונית, אשר העמידו אתגר רציני ביותר בפני דרכן של הדתות הממוסדות באזור. במשך מאות שנים נאבקו היהדות והנצרות, ובסופו של דבר אף האסלאם, במורשת הפגאנית היוונית, הפרסית וההלניסטית, אך גם הושפעו ממנה עמוקות.

הפעילות באזור שככה אמנם במאה וחמישים השנים שקדמו לעליית האסלאם, אך הד לכל הפולמוסים האלה נמצא בספרות